

Ağız Atasözlerinin Kelime Hazinesine Katkısı

Mustafa S. Kaçalın
(İstanbul)

Yazı yazmanın birçok sebeplerinin yanında dar anlamda iki sebebi vardır. Birincisi, bilgiyi kendisi için saklamak. İkincisi, bilgiyi başkasına sunmak. Yazmış olmanın da iki sebebi olmalı. Birincisi, ün kazanmak. İkincisi, para. Bunlardan bilgi kazanmak için yazılanlar aynı zamanda bilgi kazandıracığı gibi ün ve para da kazandırabilirler. Ün ve para kazanmak için yazılanların ne kazandırdığını söylemek biraz güç ise de para ve zaman harcattıkları muhakkaktır.

Yazı yazmanın birçok sebeplerinin yanında bir bahanesi de bilgiyi taze tutmaktır. Bir bilgi kitaplarda bulunsa da başkalarınca bilinse de yazmazsanız sizin olmuyor. Yazılmazsa akılda kalmıyor. Yazılmadıkça yaşamıyor. Birçok yeni bilgi dağınık bilgilerin bir araya getirilmesiyle oluşur. Gereksiz yazmak bilgi kirliliği oluşturur; ciddi bilgiyi süzmeği güçleştirir. Herkesin söz sahibi olabilebileceği bir konuda az bilineni bulmak güçtür. Çok kullanılanlar arasında az bilineni bulmak, az bilinenleri çok kullanılanların arasına katmak güçlüğü başka bir vechesidir.

Şifanın acı ilaçta yattığı gibi hiç edebî olmayan bir metinde söz gelişilanda, reklamda, gazete başlığında, bir ziyaret notunda, bir çocuk masasında dilci için bulunmaz hazineler yatabilir.

Atasözleri bir zahmet gerektirmeden herkesçe kolayca anlaşılabilir ve anlatılabilir olarak algılandığından üzerinde yorucu çalışılmak yerine çalışmaktan yorulanların arada göz gezdirdikleri bir çalışma alanı olarak algılanır.

Aşağıda az karşılaşılan kelimelerin geçtiği atasözleri örnekleri sunulacaktır.¹

1. Acı **ıgrat**ma, toku söyletme. 241/44
ıgrat-: (< *ır-ğ+a-t-*) depretmek (TDK: DS: VII, 2458^a. s.).
2. Açın **gerciği**, çıplağın **şatırı**. [Bk. Çıplağın **gerciği**] 241/41
3. Çıplağın **gerciği**, zenginin **şatırı**. [Bk. Açın **gerciği**] 261/801
gercik: (< *kerçik*) öğünecek, çok öğünen, süslü, güzel, zarif, şık (kimse), gösterişe düşkün (kimse), kurumlu; gerbez, kibirli (TDK: DS: VI, 1994^b. s.).
şatır: (< Ar. *şātir*, *ş-t-r*) çevik, her hizmete müheyya bulunan, güzel (TDK: DS: X, 3752^b; XII, 4721^a. s.).
4. Açın gözü ekmek **topanında**. 241/46
topan: (hamur yoğurmağa -ya da çamaşır yıkamağa- yarayan tahta) tekne (TDK: DS: X, 3963^a. s.).
5. **Ağmansız** güzel arayan yârsız kalır. 242/102
ağman: (< *ağ+man*) kusur, hata, eksik yan, kabahat, ayıp, örgensel kusur, hastalık (TDK: DS: I, 104^b. s.).
6. Akıl olmayınca ne yapar sakal, çarığı dağlarda **döşürdü**² çakal. 277/1359
döşür-: (< *teg-iş-îr-*) toplamak (TDK: DS: IV, 1437^b; XII, 4488^a. s.).
7. Akılsızlık **göz buğundan** zor imiş. 277/1355
göz buğu: (< *köz buğ+i*) göz körlüğü (TDK: DS: VI, 2176^b. s.).
8. Bakmaz götünün **saksağına**, gider yolun yükseğine. 255/564
saksak: ıslak. (TDK: DS: X, 3520^b. s.).
9. Bozulmuş bağa **deştivan** istemez. 257/651
deştivan: (< Fa. *dašt+i+bān*) bağ korucusu, kır bekçisi, köy bekçisi, kuru bekçisi, korucu (TDK: DS: IV, 1437^a, XII, 4484^b. s.; EREN: *TDES*: 110^a s.).
10. Bulduk **sıra bunama**. 257/669

¹ Birinci bölümdeki Sadeddin Nüzhet - Mehmed Ferid: *Konya Vilâyeti Halkıyât ve Harsiyâtı*' ndan alınmış olup sondaki rakamların ilki sayfa ikincisi maddeyi gösterir.

² düşürdü.

- sıra:** (*sırana*) -dığı zaman, -dıkça, -sınca anlamını veren ek (TDK: DS: X, 3614^b. s.).
- buna-:** (< *bun-*) beğenmemek, azımsamak, küçümsemek (TDK: DS: II, 791, 793^b. s.).
11. Buldukça **buşurma**. 257/668
buşur-: (< *buş-ur-*) arayıp sorup elde etmek, tedarik etmek; (bol harcamak, değerini bilmemek) (TDK: DS: II, 806^b. s.).
12. Çarhtan da var **forktan** da var. 262/825
fork: kötü yola düşmüş (TDK: DS: V, 1876^a. s.).
13. Akıl olmayınca ne yapar sakal, **çarığı** dağlarda döşürdü çakal. 277/1359
14. Çarığa bakma yürüğe bak. 261/811
çarık: *çerik*: altı kiloluk bir çeşit hububat ölçüsü, çemensiz pastırma, baş çatkısı, parça, yarım, on santimetre kalınlığında, çeşitli en ve boyda bulunan tahta (TDK: DS: III, 1146^a. s.). *carık*: keklik avlarken avcının arkasına sakladığı keklik resimli bez (TDK: DS: III, 862^a. s.).
15. Değirmen başında gezen **çarkevinde** kendi[si]ni gözetir. 267/1016
16. Oluk başında oynayan **çarkevinde** görür. 249/370
çarkevi: (< *çark eb+i*) değirmende taşları döndüren çarkın bulunduğu yer (TDK: DS: III, 1081^a. s.).
17. Deveyi **çögürüp** de **kolan** dokuma. 268/1039
çögür-: (< *çög-ür-*) korkutmak, titretmek (TDK: DS: III, 1280^b. s.), *çeğür-* ‘her yanını sarmak’ (TDK: DS: III, 1108^a. s.).
kolan: yünden ya da ipekten yapılmış üzeri işli ince kuşak (TDK: DS: VIII, 2907^b. s.; EREN: TDES: 249^b s.).
18. Eski sicim gıtmez **kicim**. 245/224
kici: kin, kızgınlık, öfke (TDK: DS: VIII, 2869^b. s.).
19. Etme bulursun **iğleme** ölürsün. 251/419
iğle-: (< *iğ+le-*) zayıflamak; eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak; inlemek; yara iyileşmek; ezilmek, üzülmek (TDK: DS: VII, 2511^a, XII, 4523^a. s.).
20. Evine **güç** koyacağına kapına taş koy. 250/379

- güç:** (< *kūç*) gönül, yürek (TDK: DS: VI, 2211^a. s.).
21. Gelinin kademi yaradı, eşek kapıdan **taradı**. 284/1616
tara-: iyice yoklayarak, araştırarak geçmek. (TDK: DS: XI, 4034^{a-b}, X, 3832^a. s.).
22. **Görgülü** kuşlar gördüğünü işler. 285/1647
görgülü: (< *kör-gü+lüg*) taklitçi, alışmış (TDK: DS: VI, 2160^b. s.).
23. Hâline bakmaz **harım** duvarı atlar. 263/868
harım: (< Ar. *harim*, *h-r-m*) bahçe (TDK: DS: VII, 2289^b, XII, 4515^b. s.; EREN: TDES: 173^a s.).
24. Hasmina karşı duran **gediğ**inde er olur. 264/922
gedik: sokak (TDK: DS: VI, 1967^a. s.).
25. Horoz götürecekt malı yok; gemi götürecekt **ülvanı** çok. 264/912
ülvan: (< Ar. *‘ulvān*, *‘l-v*) şan, an, ad; kibir, onur (TDK: DS: XI, 4065^a. s.).
26. **İnciğ**ın aşına kurt düşer. 253/523
incik: mızımız, titiz (TDK: DS: VII, 2477^a. s.).
27. Kara üşüyünceye kadar sarı **buyar**. 279/1413
buy-: donmak (TDK: DS: II, 808^a. s.).
28. Attan **kalanı** öküze dökerler. 240/27
29. Karnını yarsam altı okka **kalan** çıkar. 278/1401
kalan: (< *kal-ğan*) yemek kalıntısı, artık (TDK: DS: XII, 4530^b. s.).
30. Kavak uzun **dipisi** çok, gül kısa kokusu çok. 279/1440
dipi: (< *tipi*) tipi, kar fırtınası (TDK: DS: IV, 1510^b. s.).
31. Keçi **gicim**eyince çobanın azığını yemez. 283/1564
gici-: kaşınmak (TDK: DS: VI, 2072^b. s.).
32. **Kırığ**ını uman ersiz kalır. 280/1479
33. Yaz gününün kışına, hayvanın yavaşına, yılanın başına, **kırık** dölünün doğru işine güvenilmez. 293/1935
kırık: (< *kır-lk*) kadının yasalara ve törelere aykırı olarak ilgi kurduğu erkek sevgili (TDK: DS: VIII, 2823^a. s.).
34. Kul kulu **kösmey**ince, Hak rızkını kesmez. 282/1538
kös-: yıkmak, devirmek (TDK: DS: VIII, 2973^b. s.).

35. Ne benden sana bazlama, ne senden bana **közleme**. 289/1802
36. Unun yoğ-ısa bazlama ye, yağın yoğ-ısa **közleme** ye. 250/402
közleme: (< *köz+le-me*) külbastı, ateşte pişirilen et; ateş üstünde pişirilen sebze meyve ve her şey; ateşte pişirilen hamur, et vb. yiyecekler (TDK: *DS*: VIII, 2985^b, XII, 4570^b. s.).
37. Gurbette öğünmek hamamda türkü **çağırmağa** benzer. [Bk. Hamamda] 277/1376
38. Hamamda türkü **çağırması** gurbette öğünmesi kolay olur. [Bk. Gurbette] 264/895
39. İl ilin eşeğini türkü **çağırarak** arar³. 253/503
40. Kimin atına binerse onun türküsünü **çağırır**. 287/1710
41. Oturduğu ahır sekisi, **çağırıldığı** İstanbul türküsü. 249/350
çağır-: (< *çıl+ğır-*) türkü söylemek (TDK: *DS*: III, 1161^b. s.).
42. Öksüz kuzu **ögeç** olmaz. 249/364
ögeç: (< *ög+eç*) sürünün önünde giden ve sürüyü yöneten koyun ya da keçi, iki üç yaşına girmiş koyun, önlek, sürünün önünden giderek yol gösteren hayvan (TDK: *DS*: IX, 3314^a; XII, 4621^a. s.; EREN: *TDES*: 318^a s.).
43. Öküzüm **yetince** çifte gideceğini bilir. 249/357
yet-: büyümek, yetişmek, olgunlaşmak (TDK: *DS*: XI, 4259^a. s.).
44. Öküzün yemini yer, dananın **batmasında** yatar. 249/358
batma: ahır, yemlik (TDK: *DS*: II, 571^b. s.).
45. **Peten** teli gibi üzülecek. 258/709
peten: *kumaş (TDK: *DS*: IX, 3436^b. s.).
46. Pişmişte **cici** var, pişmedikte **böcü** var. 258/715
cici: bitkilere zarar veren bir böcek, suda yan yan yüzen bir böcek (TDK: *DS*: III, 958^a. s.).
böcü: (< *bö+cü*) kurt, böcek, *güve (TDK: *DS*: II, 755^a. s.).
47. Sağılır ineğin **biciği** kesilmez. 272/1190
bicik: emcek, meme (TDK: *DS*: II, 681^a. s.).
48. Söylemeyenin selamı **dura** gelir. 271/1145

³ Nasreddin Hoca. [Y.]

- dura:** (< *tur-a*) artık, fazla (TDK: *DS*: IV, 1604^b. s.), *tura* ‘karşı’ (TDK: *DS*: X, 3994^a. s.).
49. Sözüünü bil, **yaşır**, ağzını der, **deşir**. 270/1131
yaşır-: (< *yāş-lr-* < *yağ-ış-lr-* < *yak-ış-lr-*) toplamak (TDK: *DS*: XI, 4197^b; XII, 4815^b. s.).
deşir-: (< *teg-iş-lr-*) toplamak, toparlamak (TDK: *DS*: IV, 1437^b; XII, 4484^b. s.).
50. **Şavkta** israf olmaz. 271/1169
şavk: ışık (TDK: *DS*: X, 3753^b; XII, 4721^b. s.).
51. Toku **gönüllemek** zor olur. 275/1302
gönülle-: (< *könül+le-*) memnun etmek, ağırlamak (TDK: *DS*: VI, 2155^b; XII, 4511^a. s.).
52. **Ulmadan** gerek. 250/388
ul-: bozulmak, çürümek, ezilmek, kokmak; incelik kırılmak, eskiyip üzülme, parçalanmak; yaralanmak, deri çürümek (TDK: *DS*: XI, 4034^{a,b}, XII, 4784^b. s.).
53. **Uz uz** gezer, sınırları üzer. [Bk. Sin sin gezer] 249/340
uz: gizli hilekâr, dессas, sinsi (TDK: *DS*: XI, 4052^b. s.).
54. Yakışığı var mı yamanın, iyisi var mı **komanın**. 294/1951
koma: bir erkekle evli olan iki kadın (TDK: *DS*: VIII, 2913^b. s.; EREN: *TDES*: 265^b s.).
55. **Yiğın** at kendi[si]ne çıbığı vurdurmaz. 296/2042
56. **Yiğın** at yemini artırır. 296/2041
57. **Yiğın yiğın** atlar da gelir geçer; uyuz uyuz itler de gelir geçer. 296/2043
yiğın: (< *yiğ+iñ*) çabuk, hızlı (TDK: *DS*: XI, 4276^b. s.).
58. Yoktur kocamız, selim kaynar **göcemiz**. 295/2000
göce: (< Fa. *gūca*) yarma buğday, bulgurluk buğday (TDK: *DS*: VI, 2118^a. s.; EREN: *TDES*: 157^b s.).
59. Yumurtlayan tavuk **kağır**gan olur. 295/2021
kağır-: (< *kā+ğır-*) bağırarak, çağırarak (TDK: *DS*: VIII, 2594^b. s.).
60. Yük yerine yük **kayarlar**, gelin yerine gelin dayarlar. 295/2009
kay-: yığmak, istif etmek (TDK: *DS*: VIII, 2703^b. s.).

61. Yüzerlik kadar boyu var, **evini** kadar oyunu var. 295/1989
evin: daneler, tohumlar, (çok taneli) başak (TDK: DS: V, 1807^a. s.; EREN: TDES: 141^b s.).
62. Zulmün **sürekesi** olmaz. 276/1324
süreke: (< *sür-ek+e*) *beka, kalıcılık, süreklilik (TDK: DS: X, 3718^b. s.).
63. **Avgun** olan yerde ekin olmaz. TDK: DS: I, 381^b. s.).
avğun: birkaç kere sürülüp kabartılmamış tıkız tarla.
64. Balık **övenek** yerde eğleşir. (TDK: DS: IX, 3361^b. s.).
övenek: (< *öğ-enek*) akarsuyun yavaş aktığı yer.
65. Çocuğun **örgünü** uzatırsan arsız olur. (TDK: DS: IX, 3347^b. s.).
örk: yetki.
66. Derin **ölkü** insanı rahatsız eder. (TDK: DS: IX, 3332^a. s.).
ölkü: düşünce.
67. **Dönen gün**ler geri gelmez. (TDK: DS: IV, 1584^b. s.).
dönen gün: geçmiş gün.
68. Etin **ökçesi** lezzetsizdir. (TDK: DS: IX, 3325^a. s.).
ökçe: (< **ök+çe*) bütün altındaki et parçası.
69. Eyer **örtüksüz** yakışmaz. (TDK: DS: IX, 3351^a. s.).
örtük: (< *ör-t-ük*) eyerin üstüne konulan halı.
70. **Ezgülerin** kemiği çürür adı kalır. (TDK: DS: V, 1829^b. s.).
ezgü: iyi (kimse).
71. **Gen** araziyi koca öküze söktürürler. (TDK: DS: VI, 1988^a. s.).
gen: (< *keŋ*) bir süre sürülmeyle boş kalmış ve otla kaplanmış tarla.
72. Güzel ses adamın içini **öğer**. (TDK: DS: IX, 3316^b. s.).
öğ-: etkilemek, duygulandırmak.
73. Hafif yağın yağmur toprağa iyi **öğer**. (TDK: DS: IX, 3366^a. s.).
öğ-: içine geçmek.
74. Hastalık birden gelir, öyün öyün gider. (TDK: DS: IX, 3367^a. s.).
öyün öyün: (< *ög+ün*) yavaş yavaş, zamanla.
75. İli yiyen **ökmüş**, kendi[si] yiyen çökmüş. (TDK: DS: IX, 3325^b. s.).
ök-: onmak.

76. Konuşurken çok **ösmerlememeli**. (TDK: DS: IX, 3355^b. s.).
ösmerle-: (< *ösmer+le-*) yinelemek.
77. Koyuna en çok gece **ördürmek** fayda verir. (TDK: DS: IX, 3344^a. s.).
ördür-: (< *ör-dür-*) davarı gece otlatmak.
78. **Labanın** çorbası iyi olur. (TDK: DS: IX, 3057^a. s.).
laba: davarın boyun eti.
79. **Omsu** çocuk kendi[si]ni sevdendir. (TDK: DS: IX, 3280^a. s.).
omsu: sevimli.
80. **Oylaklar** çok rüzgâr almaz. (TDK: DS: IX, 3301^a. s.).
oylak: (< *oy-^{ul}+ak*) çukur yer.
81. **Öğünsüz** yemek yenmez. (TDK: DS: IX, 3320^a. s.).
öğün: (< *öğ+^{ün}*) vakit, zaman.
82. **Ördülsüz** av vurulmaz. (TDK: DS: IX, 3344^a. s.).
ördül: nişan alma.
83. **Ötdürgeçsiz** düğün olmaz. (TDK: DS: IX, 3357^b. s.).
ötdürgeç: müzik aracı.
84. **Pat** çakı kesmez. (TDK: DS: IX, 3406^b. s.).
pat: kesiciliğini, keskinliğini kaybetmiş, körelmiş küt.
85. Pekmez daha **örtgeldir**. (TDK: DS: IX, 3349^b. s.).
örtgel: yağ, pekmez vb. yiyeceklerdeki kalori yüksekliği.
86. Taş atıldığı evi **örtler**. (TDK: DS: IX, 3350^a. s.).
örtle-: (< *ört+le-*) ulaşmak, geçmek.

Kaynaklar

- EREN, Hasan: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*: Ankara 1999, XXIX+512 s.
 [ERGÜN,] Sadeddin Nüzhet [1901-1946] - [UĞUR,] Mehmed Ferid [ö. 1942]:
Konya Vilayeti Halkiyât ve Harsiyâtı: Konya 1926, 347+4. s.). Vilayet
 Matbaası. İlgili kısımlar: 235-298, 299-303. s.).
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*: Ankara
 1963, I (A), LV+444 s.; 1965, II (B), VIII+445-835. s.); 1968, III (C-Ç),
 VIII+837-1310. s.); 1969, IV (D), VI+1311-1618. s.); 1972, V (E-F),
 VIII+1649-1880. s.); 1972, VI (G), 8+1881-2244. s.); 1974, VII (H-İ),
 [7]+2245-2576. s.); 1975, VIII (K), [8]+2577-3056. s.); 1977, IX (L-R),
 [VII]+1354-3506. s.); 1978, X (S-T), [VII]+3507-4018. s.); 1979, XI (U-
 Z), [VII]+4019-4402. s.); 1982, XII (Ek-I), XIV+4403-4842. s.). Türk
 Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/[1]-12.